

Csavar a végén

Meglepetés és fordulat a *Viharsziget* című regény olvasásában

A meglepetés a befogadók szubjektív megítélése alapján a detektívtörténetek olvasásának és élvezetének egyik központi motívuma. Mindazonáltal ha a műfaj történetét és a detektívtörténetek olvasóinak meglepetéshez való viszonyát közelebb-ről szemügyre vesszük, az is egyértelmű, hogy a tapasztalt közönség olvasási stratégiái a meglepetés elkerülésére irányulnak. A detektívtörténetek ugyanis éppen arra kondicionálják olvasóikat, hogy minden információt szkeptikusan kezeljenek és készüljenek fel arra, hogy észrevétlenül lépre csalják őket.

A megtévesztésre és meglepetésre irányuló szűzsé a műfaj születésétől, az 1840-es évektől kezdődően a detektívtörténet és a detektívregény védjegyévé vált. Ezzel is magyarázható, hogy ez a viszonylag fiatal szövegcsoport nagyrészt felülírta saját műfaji konvencióit, lévén, hogy a mérföldköveknek számító klasszikusok a korábbi olvasási stratégiák megghiúsításával lepték meg olvasóikat. A detektívfikciókhoz kapcsolódó történet- és elbeszélésmodellek folyamatosan és gyorsan formálódtak, mint ahogyan az a mód is, ahogyan ezeket a szövegeket olvassuk és megértjük. Mindazonáltal jelen tanulmány nem törekszik sem a narratív modellek, sem pedig az olvasási stratégiák változásainak feltérképezésére. A következő vizsgálat célja inkább azoknak a meglepetéshez kapcsolódó kognícióknak a feltérképezése, amelyek megalapozzák, illetve elő-

segítik a meglepetés kiváltására alkalmas narratívák, így a dektívtörténetek élvezetét.

Mielőtt azonban rátérnénk a meglepetéssel összefüggő kognitív mechanizmusok vizsgálatára a történetmondás és -befogadás kontextusában, egy nagyon szűk keresztmetszetben tekintést nyújtunk a meglepetéshez kapcsolódó pszichológiai vélekedésekbe és kutatásokba. Az általános pszichológiai megközelítések rendszerint alapérzelemnek tekintik a meglepetést, mivel megfelel az erre vonatkozó leggyakrabban alkalmazott definícióknak: minden kultúrában jelen van, megfigyelhető a magasabb rendű emlősöknél is, a túlélést tekintve releváns funkcióval bír, egyéb érzelmek szempontjából konstitutív jelentőségű és jellegzetes arckifejezéssel jár együtt.¹ A meglepetés pszichológiai megítélése körül azonban az összetett definíciók ellenére sincsen teljes konszenzus: több szerző számára ugyanis még az is kérdéses, hogy a meglepetés az érzelmek csoportjába tartozik. A legerősebb ellenvetés szerint az érzelmek értékeléshez társuló affektív állapotok, ezért nem lehetnek semlegesek. A meglepetést viszont pozitív, negatív és semleges szubjektív élmények is kísérhetik. Éppen ezért Andrew Ortony és szerzőtársai nem a hozzá társuló affektussal, hanem a tudás és a memória működésével összefüggésben definiálják a meglepetést. Ennek alapján pedig nem érzelemről, hanem egy kognitív állapotról beszélnek.² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szerzők tagadnák, hogy a meglepetéshez érzelmi folyamatok társulnak: A meglepetés kétségkívül kiválthat érzelmeket, illetve intenzívebbé teheti azokat.

Az evolúciós pszichológiai magyarázatok szerint a meglepetés egy gyorsan közeledő veszélyre adott reakcióra vezethető

¹ Az elméletek az alapérzelmekeket több szempont figyelembevételével jelölik ki, a fent említett aspektusok több koncepciót egyesítenek. Lásd Andrew ORTONY – Terence J. TURNER, *What's basic About Basic Emotions?*, *Psychological Review* 97 (1990/3.), 315–331, itt 317.

² Uo.

viszsa. Ezzel magyarázható jellegzetes mimikai kifejezése, a tág-ra nyílt szem is, amely eredetét tekintve a félelemmel hozza rokonságba.³ Ebben a megközelítésben a meglepetés a félelemhez hasonlóan figyelemfelhívó mechanizmus, egyfajta riasztás, amely azt jelzi, hogy a szervezet nem volt képes jövőbeli eseményeket előrevetíteni, vagyis nem tudja az aktuális történéseket ellenőrzése alatt tartani: mindez pedig potenciális veszélyt jelez.⁴

A kognitív pszichológiai megközelítések a tanulásban és a hosszú távú emlékezet működésében tulajdonítanak kulcsszerepet a meglepetésnek. A vonatkozó magyarázatok szerint akkor érzünk meglepetést, ha egy történet meghíúsítja elvárásainkat vagy ellentmond előzetes ismereteinknek: mindezt úgy éljük meg, hogy váratlan dolog történik velünk. A váratlanság valójában intelligenciánk működésének velejárója, hiszen az agy az információk feldolgozása során egymásra vonatkoztatja a tárolt mintázatokat, emléknymokat, illetve az aktuálisan beérkező ingereket, és ez alapján folyamatosan jóslatokat és előrejelzéseket állít fel a jövőre vonatkozóan.⁵ Meglepetés akkor történik, ha a mentális reprezentációinkból táplálkozó jövőre vonatkozó jóslatok nem nyernek megerősítést, és ennek következtében újra kell formálni az ingerekhez kapcsolódó tanult válaszokat. Éppen ezért a meglepetésnek kulcsszerepet tulajdonítanak a kondicionálásban és a tanulásban, lévén, hogy a váratlan történet által előidézett felismerés hosszú távra rögzül a memóriában. A klasszikus kondicionálás elméletei tulajdon-

³ Vö. Philippe G. SCHYNS – Lucy S. PEDRO – Marie L. SMITH, *Trasmission of Facial Expressions of Emotion Co-Evolved with Their Efficient Decoding in the Brain. Behavioral and Brain Evidence*, PLoS ONE 4 (2009/5.), 1–16, itt 13. doi:10.1371/journal.pone.0005625

⁴ Vö. David HURON, *Sweet Anticipation. The Music and Psychology of Expectation*, MIT, Cambridge, 2006.

⁵ Jeff Hawkings elmélete szerint az emlősök agya a hippocampus, thalamus és a neocortex működésének összehangolásával a memóriában tárolt mintázatok alapján folyamatosan előre jósolja a várható történéseket. Jeff HAWKINGS, *On Intelligence*, Holt Paperback, New York, 2005, 97.

képpen a meglepetés „elvén” alapulnak, hiszen a tanulás feltételét az elvárások megghiúsulásában feltételezik: Ha az előzetes jóslatok nem felelnek meg az aktuális helyzetnek, szükségessé válik az észlelt eltérés korrekciója, ami nem más, mint a tanulás egyik leghatékonyabb módja.⁶

Az újabb empirikus kutatások is megerősítik azt a feltételezést, hogy a hatékony meglepetés rendszerint anticipációhoz kötődik, ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy a meglepetést kiváltó aktuális történés nem feltétlenül kapcsolódik egy előzetesen meglevő konkrét elváráshoz. A megghiúsított képzet lehet pusztán egy „passzív”, tudattalan emléknym is. A kutatók továbbá arra is utalnak, hogy az ismereteinknek elmentmondó történések általában nem váltanak ki meglepetést, mivel ehhez bizonyos körülmények fennállása szükséges. A meglepetést kiváltó minimális feltételrendszert vizsgálva Reiner Reisenzein arra a belátásra jut, hogy kell egyfajta éberség vagy érzékenység a váratlan iránt (*awareness of unexpectedness*), amely azt a diszkrepanciát, amely a meglepetést okozó történés és saját jóslataink között fennáll, jelzésértékűnek értékeli.⁷ Empirikus kísérletek adatai alátámasztják, hogy az inkonzisztencia mértéke meghatározó jelentőségű a meglepetés kiváltásában. Ezen túlmenően azonban az is fontos, hogy a meglepetést kiváltó inger hogyan interferál a folyamatban levő mentális tevékenységekkel (*feeling of interference*). A váratlan történés szubjektív érzetének intenzitása erősebb, ha a beérkező inger magas koncentrációt igénylő mentális feladatokat szakít meg. Ennek alapján Reisenzein arra a belátásra jut, hogy a meglepetés *meta-kognitív* vagy *metareprezentációs* jellegű érzelem, hiszen kognitív

⁶ Vö. Robert A. RESCORLA – Allan R. WAGNER, *A Theory of Pavlovian Conditioning, Variations in the Effectiveness of Reinforcement and Nonreinforcement = Classical Conditioning*, II., szerk. Abraham H. BLACK – William F. PROKASY, Appleton-Century-Crofts, New York, 1972, 64–69, itt 75.

⁷ Reiner REISENZEIN, *The Subjective Experience of Surprise = The Message Within. The Role of Subjective Experience in Social Cognition and Behavior*, szerk. Herbert BLESS – Joseph P. FORGAS, Psychology, Philadelphia, 2000, 262–279, itt 271.

diszkrepanciát, illetve mentális folyamatok megszakítását jelzi.⁸ Funkcióját tekintve azonban nemcsak (meta)információt szolgáltat megismerési folyamatainkról, hanem ösztönzőleg is hat a kognitív inkonzisztencia csökkentésére, illetve megszüntetésére.⁹ Ez alapján belátható az a tézis, hogy a meglepetés metaszintű információval lát el bennünket, hiszen az információfeldolgozás tévedéseire hívja fel a figyelmünket, amelynek kapcsán felül kell bírálnunk reprezentációinkat és retrospektív módon detektálni, illetve korrigálni kell a tárolt mintákat.¹⁰

A kognitív disszonancia szubjektív érzetére vonatkozó vizsgálatok abba az irányba mutatnak, hogy a meglepetés zavart és feszültséget ébreszt, és ez legtöbbször negatív színezetet kölcsönöz a szóban forgó élménynek.¹¹ Maria Miceli a meglepetés két alapvető típusát különbözteti meg, amelyek mindenekelőtt az érzés kiváltó okában térnek el egymástól: a szubjektív módon kevésbé intenzív meglepetést az előrevetített elképzelések meghíúsulása váltja ki. Ebben az esetben nem egy konkrét elvárás, pusztán egy jövőre vonatkozó elképzelés vagy jóslat kerül megcáfolásra. A másik formánál viszont az előrevetített jóslat saját vagy mások céljaival is összekapcsolódik. Ebben az esetben a kognitív inkonzisztencia konkrét elvárások meghíúsulását is maga után vonhatja, amely érthető módon intenzívebb érzelmi színezettel jár együtt. Ha az elvárás (p) és a hozzá kapcsolódó cél (p) egyezik, ám egy váratlan történés

⁸ Uo., 274.

⁹ Uo.

¹⁰ Heta PYRHÖNEN, *Suspense and Surprise* = *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*, szerk. David HERMAN – Manfred JAHN – Ryan MARIE-LAURE, Routledge, New York, 2005, 578–580, itt 579.

¹¹ Ennek kapcsán Miceli utal a meglepetés biológiai hátterére is, amely szerint a meglepetés igazolható módon előidéző félelemmel összefüggő fiziológiai változásokat. Miceli azonban azt is hangsúlyozza, hogy a meglepetés a többi zavart jelző negatív színezetű érzéssel (pl. düh, félelem) összehasonlítva jóval hűvösebb mintázatú és kevésbé intenzív tapasztalat. Maria MICELI – Christiano CASTELFRANCHI, *Expectancy and Emotion*, Oxford UP, Oxford, 2014, 47–58.; HURON, I. m.

folytán megghiúsul, akkor a meglepetés frusztráló, zavarba ejtő és nyugtalanító. A váratlan történés ugyanakkor pozitív érzelmet is gerjeszthet. Ebben az esetben nem számítunk arra, hogy célunk megvalósul, de szerencsés esetben mégis ez történik, vagyis ilyenkor az elvárás (nem p) és a cél (p) eltérnek egymástól.¹²

A meglepetésekhez kapcsolódó pozitív és negatív szubjektív élmények magyarázatát az újabb neurológiai kutatások tárják elénk: Ezek alapján a meglepetés az agy jutalmazási rendszerének részeként vágyakat gerjeszt, egyes magatartásformákat és döntéseket elősegít, másokat pedig gátol. A váratlan történés a *nucleus accumbens*, az agy egyik jutalomközpontját aktiválja, amely dopamint termel, ez pedig fokozza a *hippocampus* aktivitását, így a váratlan esemény hatékonyan rögzül a hosszú távú memóriában. A két agyterület (a jutalomközpont és a memóriaközpont) kölcsönhatása annál erősebb, minél több dopamin termelődik, a dopamin produkció mennyiségét pedig az befolyásolja, hogy mekkora eltérés mutatkozik az előre jóslott és a ténylegesen megkapott jutalom között.¹³ Ha nagyobb a jutalom, mint amit előre jóslunk, vagyis pozitív meglepetésben van részünk (ami egyébiránt attribúciós hibát jelez), akkor több dopamin termelődik és intenzívebb a jutalomérzet, amely az aktuális viselkedéshez hasonló minták felé orientál minket.¹⁴ Ezt szubjektív tapasztalataink is igazolják, hiszen ha nem várt pozitív meglepetés ér minket, örömmünk sokszorosa annak, mint amit egy elvárt jutalom kapcsán érzünk. Ezt nevezzük pozitív predikciós hibának (a predikció az előrevetített jóslatra vonatkozó terminus). A meglepetés

¹² Uo.

¹³ Nikolai AXMACHER és mások, *Intracranial EEG Correlates of Expectancy and Memory Formation in the Human Hippocampus and Nucleus Accumbens*, *Neuron* (2010/65.), 541–549.

¹⁴ Vö. Wolfram SCHULTZ, *Neuronal Reward and Decision Signals. From Theories to Data*, *Physiological Reviews* 95 (2015/3.), 853–951.

ilyenkor nagy mértékben fokozza az érzelmek intenzitását, és ez a negatív meglepetésekre is igaz: egy váratlan szomorú esemény nagyobb bánatot okoz, mint az, amelyre számítunk. Ezt nevezzük negatív predikciós hibának, amelynek révén az adott magatartást a jövőben hatékonyan elkerülhetjük. A predikciós hibákhoz kapcsolódó jutalmazási mechanizmus tehát kétarcú: egyrészt díjazza a tévedést, hiszen akkor van részünk a legnagyobb örömben, ha kevesebbre számítunk, mint amit kapunk, másrészt bünteti a hibát, ha többre számítunk, mint amit ténylegesen kapunk. Mindez azt a célt szolgálja, hogy mindig többre vágyjunk, mint ami számunkra adott, mindazonáltal arra ösztönöz, hogy vágyjunk a jobbat, de minden vágyakozásunk ellenére is a valószínűségek szerint mérjük fel a valóságos viszonyokat.

A fenti rövid ismertetést követően a meglepetéssel kapcsolatos vizsgálódás fókuszát a történetmesélés kontextusába helyezzük át. A meglepetés és a fikciók összefüggésével kapcsolatos első elgondolást Arisztotelész *Poétikájában* találjuk, amely szerint egy jól sikerült történet meglepetést rejt befogadója számára:

Mivel pedig az utánzás nemcsak teljes cselekvés utánzása, hanem félelmet és részvétet keltő cselekvéseké is, ezt a hatást pedig egészen különleges mértékben érik el, ha várakozás ellenére, de egymásból következőleg történnek – mert így nagyobb mértékben lesznek csodálatosak, mint ha maguktól vagy véletlenül következnének be, hiszen a véletlen dolgok közül is azok tűnnek a legcsodálatosabbaknak, melyek azt a benyomást keltik, hogy mintegy valamilyen szándék szerint történtek, mint például hogy Mitéusz szobra Argoszban megölte Mitéusz halálának okozóját, amennyiben rádőlt, mikor ez a szobrot szemlélte, mert úgy látszik, hogy ilyesmi

nem történik véletlenül – ezért az ilyen mesék szükségképpen szebbek.¹⁵

Arisztotelész elgondolásában egy véletlenül bekövetkező történés váltja ki a meglepetést, amely mintha célzatosan történne, azaz véletlensége ellenére is szervesen integrálódik a történet morális vagy érzelmi mintázatába. Arisztotelész ezen a szöveghelyen a meglepetés kognitív felfogásához kapcsolódó gondolatot vázol fel: a meglepetést okozó történés akkor illeszkedik a legszebben, ha elvárásaink ellenében történik, véletlenként hat, mindazonáltal kauzálisan motivált. Olvasóként nem számítunk az események ilyenén alakulására, ám mégis motiváltak és tanulságosnak ítéljük. Ez a fajta meglepetés pozitív predikciós hibaként értelmezhető, amely akkor áll elő, ha nem számolunk egy számunkra valamilyen szempontból pozitív értéket hordozó történés bekövetkezésére. Ha a nem várt történéshez valamiféle cél is társul, például a hős ezáltal megvalósíthatja vágyait, akkor ez a befogadó számára fokozott örömet jelent.

Arisztotelész felfogásában a meglepetés nem szükségszerű velejárója a történeteknek, mindazonáltal szebbé teszi azokat. A meglepetés poétikai funkciója ebben a felfogásban a történetekhez kapcsolódó érzelmek kiváltásában áll, amely a tragédia esetében a félelem és a részvét. Erre az Arisztotelész által hozott példa, miszerint Mitüsz szobra váratlanul agyoncsapja Mitüsz gyilkosát, kevésbé találó, hiszen ez nem tragikus érzelmeket, sokkal inkább csodálkozással teli meglepedést vált ki. Első és felszínes megközelítésben talán azt is lehetne gondolni, hogy a tragédia és a meglepetés egymással kevésbé összeegyeztethető fogalmak, lévén, hogy a tragikus mítosz előrevetíti a történet alakulását. Ráadásul a tragikus narratíva folyamatosan

¹⁵ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika és más költészettani írások*, ford. RITOÓK ZSIGMOND, Klett, Budapest, 1997, 1452a1–10.

többlettudással látja el a nézőt a drámai személyek vonatkozásában, ezáltal pedig nem a meglepetés, hanem a tragikus ironia és *suspense* mechanizmusait működteti. A hős sorsának rosszra fordulása nem lepheti meg nézőt. A néző izgatottan várja a katasztrófa teljes körű kibontakozását, az arra adott reakciókat és a következmények hiánytalan megmutatkozását.

Ugyanakkor Arisztotelész feltételezése, hogy a tragikus történetek is tartogatnak meglepetést, kognitív perspektívában megerősítést nyer. A hiteles magyarázatot éppen a néző anticipációkat generáló aktivitásából kiindulva ragadhatjuk meg, amely a *suspense*, egyúttal azonban a meglepetés kiváltója is. Ennek magyarázatára a *kauzális elvárások modelljét* (*causal expectation*) hívhatjuk segítségül, amely azon a feltételezésen alapul, hogy a fikcionális narratívák szükségszerűen erőteljes kauzális elvárásokat ébresztenek befogadókban. Göran Rossholm felfogásában ezt az aktivitást valós események és helyzetek is kiválthatják, ugyanakkor a történetek megértésének is ez az egyik legfontosabb előfeltétele.¹⁶ A szóban forgó elvárás lehet tudatos vagy tudattalan, ez utóbbi pedig lehet egy háttérben levő hit vagy meggyőződés is. Ezzel kapcsolatban Rossholm Gregory Currie-t idézi, aki szerint az olvasó a történet alakulását az adott ponton kibomló valószínűségek (*salient possibility*)¹⁷ alapján előre vetíti. Rossholm felfogásában egy történet olvasását megelőzik a keretekre¹⁸ vonatkozó elsődleges, külső elvárások, amelyek a műfajjal vagy a szerzővel kapcsolatos vagy egyéb ismeretekből táplálkoznak, és nem magából

¹⁶ Göran ROSSHOLM, *Causal Expectation = Emerging Vectors of Narratology*, szerk. Per Krogh HANSEN – John PIER – Philippe ROUSSIN – Wolf SCHMID, De Gruyter, Berlin, 2017, 207–228, itt 213–214.

¹⁷ Gregory CURRIE, *Narratives and Narrators. A Philosophy of Stories*, Oxford UP, Oxford, 2010, 42–43.

¹⁸ A keret a kognitív poétikák egyik releváns fogalma. A terminus szervező funkcióval bíró értelmező, illetve kontextualizáló sémákra vonatkozik. Részleteiben: Catherine EMMOTT, *Narrative Comprehension. A Discourse Perspective*, Clarendon – Oxford UP, Oxford – New York, 1997.

a szüzsé elemeiből. A belső elvárásokat ezzel szemben az elbeszélés hívja elő, és Rossholm ezek között is két fajtát különböztet meg: hatásra vonatkozó elvárásokat (*effect expectation*), illetve kauzális magyarázatra vonatkozó elvárásokat (*causal explanation expectation*). Előbbinél egy inger kapcsán egy történés bekövetkezését vetítjük előre, utóbbinál pedig a szüzsé egy eleme azt jelzi számunkra, hogy egy szóban forgó dolog egy jövőbeli történés magyarázatául fog szolgálni. Rossholm példája a hatás elvárásra: Valaki előveszi a fegyverét a fiókból, amely alapján olvasóként gyilkosságot helyezünk kilátásba. A másik példa (a kauzális magyarázat elvárásra), hogy egy személy titokban megfigyel egy másikat, még nem tudni, hogy miért, de feltételezzük, hogy ez a momentum a későbbiekben jelentőségre tesz majd szert. Mindazonáltal ha ez a momentum a későbbiekben sem válik fontossá és nem illeszkedik kauzálisan a történet szerkezetébe, olvasóként akkor sem hagyunk fel a kauzális spekulációval és megpróbáljuk motiválttá tenni az adott, esetlegesen irreleváns momentumot, amely intenzívebbé teszi kauzális vonatkozásokat generáló aktivitásunkat.¹⁹

Számos irodalmi műfaj hatékonyan épít a meglepetés érzelmeket felfokozó és a történetolvasást motiváló kapacitására. Ilyen a komédia, ahol a néző a drámai személlyel együtt válik megtévesztések áldozatává vagy éppen véletlen találkozások tanújává. A komikus történet a néző elméjét folyamatosan munkában tartja: A néző a meglepetések folytán újra és újra revideálja korábbi elképzeléseit, pillanatról pillanatra aktualizálja a drámai személyek viszonyairól, kapcsolódási hálójáról és tudásáról kialakított képét. Torben Grodal ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a komikus szórakoztatás nagy mennyiségben túl is terhelheti a mentális kapacitást,

¹⁹ Ezt az esetet Lewis negatív kauzalitásnak, Prince pedig disznarrációnak nevezi, amely hatékony eszköz az olvasó motiválásában. ROSSHOLM, I. m. Vö. Lewis Gerard PRINCE, *The Disnarrated*, Style 22 (1988/1.), 1–8.; David LEWIS, *Causation as Influence*, *The Journal of Philosophy* 97 (2000/4.), 182–197.

amely megcsömörlést, az empátia akadályozását és a meglepetés szubjektív tapasztalatának elmaradását eredményezheti.²⁰ Éppen ezért a befogadó kognitív kapacitásával és érzelmi terhelhetőségével is magyarázható az a műfaji konvenció, amely a novella, majd a detektívtörténet védjegyévé vált, miszerint a csattanó vagy a fordulat az elbeszélés közvetlen befejezése előtti momentumra koncentrálódik.²¹

A krimiknél általában véve elmondható, hogy a külső elvárások nagyon erőteljes hatással vannak a történetből kibomló momentumokra, a műfaj konvenciói, egy szerző ismert stílusa vagy a valóságos viszonyok alapvetően befolyásolják az olvasó kauzális elvárásait. Göran Rossholm utal arra, hogy a releváns külső információ sok esetben nem is kauzális jellegű, mégis ok-okozati-reláció felállítására indítja az olvasót. Az olvasók triviális elvárásai szerint például a detektív barátja nem lehet a gyilkos, mert a nyomozó emberismerete kiváló. Az elsőként őrizetbe vett személy pedig biztosan nem a tényleges elkövető, mert a gyilkos kilétére csak a történet végén derülhet fény. Egy ellenszenves személy nagy eséllyel áldozatává válik a gyilkosnak, mert a történet szempontjából nélkülözhető stb. A krimiolvasás gyakorlatában az olvasó sokszor mást gondol, mint amit az elbeszélő közöl, és a történetet a leírtakkal szöveg ellentétben saját külsődleges elvárásai szerint olvassa. Mindez komplex olvasási stratégiákat eredményez, pl. *p* nem igaz, mert a szöveg állításai szerint igaznak és bizonyítottnak tűnik – vagy *p* éppen azért igaz, mert félrevezető módon igaznak tűnik.

²⁰ Torben GRODAL, *Moving pictures. A New Theory of Film Genres, Feelings, and Cognition*, Clarendon, Oxford, 1997, 181.

²¹ A meglepő történetek iránt megmutatkozó esztétikai preferencia illeszkedik John Tooby és Leda Cosmides evolúciós pszichológiai elméletébe, amely a fikcionális szövegek olvasásának adaptív jellegét hangsúlyozza. E probléma kifejtéséhez lásd HORVÁTH Márta, *Az olvasás eredete. Evolúcióelméleti érvelés a kognitív narratológiában*, Filológiai Közlöny 2012/4., 465–474, itt 468–471.

Liza Zunshine *Why we read fiction*²² című könyvében a krimiolvasással kapcsolatban a legfontosabbak között említi azt, hogy a detektívfikciók összetett módon teszik próbára azt a kognitív képességünket, hogy információkat fenntartással kezeljünk és raktározzunk. A detektívtörténetek olvasása egy nagy-szabású információmenedzsment, amelynek során a bejövő adatokat fenntartással kezeljük, és ezen túlmenően ellátjuk egy meta adatot tartalmazó címkével, mint például „a nyomozó úgy gondolja”, „a gyanúsított azt állítja”. Az új információk nyomán a már meglevő adatokat is folyamatosan újraértékeljük igazságértékük tekintetében. Ez az információs logisztika kihívás elé állítja *metareprezentációs* képességünket, amely tárolt mintáink és „protokolljaink” kritikus felülvizsgálatáról és szükség szerinti felülírásáról gondoskodik.²³

Zunshine *metareprezentációs* stratégiákra vonatkozó elméletét anticipációk felállításával és a belőlük fakadó *predikciós hibák* felderítésével és korrekciójával szeretnénk kiegészíteni, azaz a meglepetésként aposztrofált kognitív folyamattal. A Zunshine által felvázolt sokrétű információmenedzsmentnek vélekedésünk szerint az is része, hogy a rendelkezésre álló információk és metaadatok alapján jóslatokba bocsátkozunk. Ezeket a predikciókat azután retrospektív módon vilálmagyorsan revideáljuk, ha váratlan módon hitelt érdemlő információkkal kerülnek ellentmondásba.

Az alábbi elemzés a Zunshine által is tárgyalt befogadási mechanizmusokat vizsgálja egy nagy fordulatot tartogató fikcióban. Dennis Lehane *Viharsziget* című 2003-as regénye²⁴ és

²² LISA ZUNSHINE, *Why We Read Fiction. Theory of Mind and the Novel*, Ohio State UP, Columbia, 2006, 121. és több helyen.

²³ Az elmélet magyar nyelvű kifejtéséről, valamint a perspektíva hagyományos koncepciói viszonylatában megmutatkozó magyarázóerejéről lásd Szabó Erzsébet tanulmányát: SZABÓ ERZSÉBET, *A nézőpont kérdéskörének újabb narratológiai megközelítései. Fókuszok, paraméterek és kognícióelméleti hozadékok = Nézőpont és jelentés*, szerk. SZABÓ ERZSÉBET – VECSEY ZOLTÁN, Grimm, Szeged, 2010, 210–248.

²⁴ DENNIS LEHANE, *Viharsziget*, ford. TOTTH Benedek, Agave, Budapest, 2010.

a belőle készült film²⁵ nagyon jó példával szolgál abban a tekintetben, hogy a fordulat nem feltétlenül a narratív művek szerkezeti eleme, hanem egy kognitív mechanizmus, amelyet meglepetésként aposztrofálhatunk. A *Viharsziget*ben nincsen strukturálisan tetten érhető lényegi perspektívaváltás, sem a regény elbeszélője, sem a filmben a kamerabeállítások nem mutatnak eltérést az egyes szekvenciákban a korábbiakhoz képest: a fordulat a befogadó elméjében történik meg.

A történet szokványos *crime mystery*ként indul, egy bostoni rendőrbíró és 2. világháborús veterán, frissen megismert társával érkezik egy bűnelkövetők fogva tartását ellátó elmeegógyintézetbe, amely egy távoli szigeten működik. A rendőrbírók egy gyerekgyilkos női fogvatartott titokzatos, nyom nélküli eltűnése ügyében folytatnak vizsgálatot. A nyomozást azonban sok akadály nehezíti, az eltűnt fogvatartott kódolt, titokzatos üzenetei, az orvosok titkolózása, a betegek zavaros nyilatkozatai, a személyzeti akták visszatartása, a sziget és a rajta található épületek egy részének lakat alatt tartása. A főhős rendőrbíró, Teddy Danielst, a hivatali feladatán (az eltűnt személy felkutatásán) túl egyéni ambíciók is vezérelnek: bizonyítékokat akar találni arra, hogy a fogvatartottakon kormányzati megbízásból illegális emberkísérleteket és agymosást folytatnak. Daniels munkáját az érintettek folyamatosan szabotálják, úgy tűnik, hogy minden alkalmazott valamilyen mértékig sáros. Az orvosok gyaníthatóan még drogokat is bevetnek, hogy a rendőrbíró elterítsék a törvénytelen ségek feltárásától. Danielst migrénrohamok, hallucinációk és rémálmok gyötrik. Mindközben a szigeten hurrikán tombol, kaotikus állapotok uralkodnak és ebben a zűrzavarban Daniels a legszigorúbban őrzött traktusokba is eljut. A végjátékhoz közeledve Daniels behatol a rettegett világítótoronyba, ahol egy orvost talál, aki csak rá vár és egy nagy finálénak beillő beszélgetésben próbálja meg-

²⁵ *Viharsziget*, rend. Martin SCORSESE, Paramount Pictures, 2011.

győzni arról, hogy ő valójában nem rendőrbíró, hanem egy zavarodott elméjű gyilkos, akit két éve felesége megölése miatt tartanak fogva a szigeten. Az orvos minden lehetséges módon próbálja Daniels tudomására hozni, hogy az elmúlt napok eseményei nem valóságos történések, hanem örök, ápolók, orvosok és fogvatartottak bevonásával megrendeztek jelenetek. A nagyszabású színjátékot Daniels téveszméi alapján állították össze és terápiás céllal szervezték. Az orvosok e pszichoterápiás módszertől remélték azt, hogy ápoltjukat szembesíthetik az általa kreált történet abszurditásával és visszatéríthetik a valóságba.

Az orvosok és főhős közötti beszélgetés a történet tragikus fordulata, a hőst ennek során erőszakkal ráébresztik valódi identitására, jelen esetben fényképekről mutatják meg neki halott gyermekeit. A hős meglepetése a poétikában az *anagnoriszis*, azaz a felismerés vagy újrafelismerés terminussal jellemezhető, amely ez esetben együtt jár a fordulattal (*peripeteia*) – és ez Arisztotelész felfogásában a felismerés legszebb fajtája. A felismerés poétikában használatos fogalma azonban nem értelmezhető általános értelemben felfogott meglepetésként. A felismerés a meglepetés speciális eseteire vonatkozik, amely kifejezetten a személy identitását érintő információk feldolgozásával van összefüggésben: elsősorban, a (vér)rokonság megkülönböztető jegyeinek és a családi vonásoknak a beazonosításával.²⁶ A felismerés nem más, mint a drámai személy identitását érintő meglepetés, amely általában negatív predikciós hibát jelez. Ennek során a hős saját identitására lel rá vagy rokonként ismer fel másokat, mindez azonban egy korábbi felismerés elmulasztása nyomán áll elő és gyakorta nem örömteli tapasztalat. Példaképpen az *Oidipusz király*, amely a detektív-

²⁶ Arisztotelész a *Poétikában* a felismerés kevésbé tipikus helyzetait is említi, az élettelen és véletlenszerű dolgok, illetve múltbéli cselekvések felismerését. (1452a35).

történet korai előképének tekinthető, a negatív predikciós hibát és az ebből fakadó erőszakot dramatizálja. A felismerés során Oidipusz váratlanul rádöbben saját identitására, és ezt követi a tragikus fordulat: a hős hirtelen egy rémálomban találja magát. Oidipusz vaksága a *mind reading* képtelenségének a metaforája, sem saját magát sem a másik személyt nem ismeri fel akként, ami vagy aki; viselkedéséből nem méri fel cselekvőképességét és tévesen vetíti előre szándékait. Negatív predikciós hiba súlyos büntetést von maga után, a néző mindennek tanújává válik és a hőssel együtt okul a fájdalmas leckéből.

A *Viharsziget*hez kapcsolódó felismerés annyiban különbözik a tragédiában megszokottól, hogy nemcsak a főhőst érinti, hanem a nézőt is, aki empátiával viszonyul a képzelt detektívhez és sokszerűen tapasztalja meg a rémálomba illő fordulatot. A meglepetés intenzitása felülmúl minden elképzelést, mert nem egyik vagy másik, a történet kimenetelére vonatkozó jóslat hiúsul meg, hanem a komplett olvasási stratégia a sokrétűen szervezett információs logisztikával együtt. A regény végén ugyanis arra derül fény, hogy nem detektívtörténetet, hanem egy analitikus tragédiát olvasunk narratív módon elbeszélve, a főhős tudatán átszűrve. A regény mindvégig belső fokalizációt alkalmaz: a történetmesélés során teljes egészében a főhős látószöge és tapasztalati horizontja érvényesül, ugyanez érvényes a regényből készült filmre is. Mindez olyan benyomást kelt, mintha az olvasó maga is az események színhelyén járna és a főhős szemével látná a megelevenedő világot. A mentális kataklizma nem abból származik, hogy az olvasó hibás információkat kap vagy tévesen ítéli meg azok valóság tartalmát. Az a pozíció torzít, amelybe az olvasó belehelyezkedik, mert egy olyan tudathoz kapcsolódik, amely a külvilágból alig érzékel valamit és – mint kiderül – még önmaga számára sem transzparens. Az olvasónak azonban csak ez az egyetlen pozíció áll rendelkezésére, ráadásul a detektívregény műfaji konvencióihoz

igazodva a detektív mindenütt hazugságot és titkolózást sejtő gyanakvását nem ítéli paranoid skizofréniás tünetnek.

Strukturális szempontból tekintve a *Viharsziget* nem detektívtörténet, hiszen nem egy bűnügy felderítésének elbeszélése, hanem egy narratív pszichogram. Mindazonáltal az olvasó detektívtörténetként olvassa, és az elmeolvasást, a metareprezentációs információmenedzsmentet, a predikciók retrospektív korrekcióját a váratlan fordulatot követően sem adja fel, sőt talán még intenzívebben folytatja, hiszen a meglepetés a zavart és feszültséget keltő kognitív inkonzisztenciák feloldására és az ezt kiváltó predikciós hibák kiküszöbölésére ösztönzi.

A *Viharsziget* fordulatot hozó beszélgetésének olvasása kapcsán jól szemléltethető a külső és belső kauzális elvárások megkonstruálása, illetve azok folyamatos revíziója. A beszélgetés során két, az egyes szereplők perspektívájához kapcsolódó narratíva konkurál egymással. Mind az állítólagos detektív, mind az állítólagos terapeuta arról próbálják egymást meggyőzni, hogy az ő történetük a koherensebb és hihetőbb, ezért az a valóság. A valószínűség mint érv egyik oldalon sem mérvadó, ahogyan olyan bizonyítékok sincsenek, amelyek kétséget kizáróan tanúskodnának az adott narratíva helyességéről, illetve valóságos voltáról. A nézőnek választania kell, hogy a korábbi vagy az imént előadott verzió engedelmeskedik-e inkább a kauzalitás logikájának, illetve tartalmaz kevesebb motiválatlan elemet. Ezen a ponton az olvasó elveti a detektívtörténetekhez kapcsolódó külső elvárásait és a belső elvárásokra támaszkodva, azaz az elbeszélésből kiindulva próbálja a történet kauzális láncolatát rekonstruálni. Lehetséges, hogy mégis agyomosás zajlik a szigeten és az elbeszélt történet is egy agyomosási kísérlet, amelynek során orvosok drogokkal és megrendezett jelenetekkel próbálnak fiktív emlékeket ültetni a kísérleti alanyokba? Vagy az a verzió hitelesebb, hogy a főhős őrült, az orvosok pedig pszichoterápiás módszerekkel próbálnak segí-

teni rajta? A hagyományos detektívtörténetekben a rivalizáló magyarázatok közül az egyik győzedelmeskedik, mert koherens vagy mert bizonyíték támasztja alá. A *Viharsziget* azonban túllép ezen a műfaji konvención, lévén, hogy a szövegből kibontható (belső elvárásokra) alapozott olvasási stratégia sem vezet eredményre. A befogadó csak külső elvárásaira: a valóságról alkotott tudására támaszkodva dönthet a valószínűbbnek és koherensebbnek tűnő narratíva mellett (mi valószínűbb az ötvenes évek Amerikájában), ellenkező esetben egyre jobban belemerül a figurák önmagában véve nagyrészt koherens, ám vakvágányra futó magyarázataiba.